

<https://doi.org/10.62837/2025.1.306>

SAMİRƏ ELÇİN QIZI MUSƏVİ

Azərbaycan Dillər Universitetinin əyani doktorantı
musavi.samira@mail.ru

ÜMUMTÜRK VƏ UNIVERSAL FON BİLİKLƏRİ SİSTEMİ (MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ FORMATINDA)

Açar sözlər: fon biliklər, mədəniyyətlərarası dialoq, semantik univarsallıq, unikalilər.

Ключевые слова: фоновые знания, межкультурный диалог, семантическая универсальность, уникальность.

Key words: background knowledge, intercultural dialogue, semantic universality, uniqueness.

İstənilən ünsiyyət formatında semantik kodların deşifrəsini çətinləşdirə bilən, hətta bəzi hallarda, ümumiyyətlə, kommunikativ uğursuzluğa (yəni, tam anlaşılmazlığa) yol açan söz və ifadələr yer ala bilər. Mövzuya bələd olmamaq, situasiyaya hakim kəsilmədən bir sıra mətləblərin çözümün çətinliyi konsituativ (kontekstual situasiyaya aid) biliklərin yetərisizliyi sayəsində mümkün olur. Bu kimi faktlar dilçilik terminologiyasına uyğun olaraq, ortaq biliklər statusunda dəyərləndirilir. Lakin elə qrup biliklər də vardır ki, onlar lokal məlumat bazasına aidliyi ilə məhdudlaşdırılmır, əksinə bütöv bir mədəniyyətə aidliyi ilə seçilir. Bu kimi biliklər isə fon bilikləri statusunda dəyərləndirilir. Müqayisə üçün deyək ki: Dünən sən ora getdin? – sualına: Hara, ora? - sualı ilə cavab verilməsi ünsiyyət tərəflərinin ortaq biliklərə malik olmadığını göstərir. Bu biliklər konkret nitq situasiyasına və ya ondan öncəki kontekstə aid olur. Bundan fərqli olaraq: Dəvə iynənin ucundan keçəndə, sən də burdan keçə bilərsən – qəbildən ifadə isə konkret situasiyaya bağlı olmayıb, müəyyən mədəniyyət paradigması ilə şərtlənir. Belə ki, müqəddəs səmavi kitabların dilində yer alan alleqorik məcazlaşmalardan birində yer alan hiperbolik şərtləndirmə, bir işin icrasının heç bir vaxt mümkün olmayacağına qabardılmasına xidmət edir. Lakin bu hiperbolanın tam adekvat şəkildə semantik deşifrəsi müəyyən bilik bazasına bələdliyi tələb edir. Sonuncu qəbildən olan bilik inventarı fon biliklərini təşkil edir. Yəni həmin biliklər bilvasitə verilmiş lokal situasiyaya aid olmayıb, konkret kontekstdən asılı olmayıb fonda, geniş anlamdakı mədəni, tarixi, sosial kontekstdə var olan gerçəkliyi xatırladır, ona göndərmə əsasında dolayı mənanın (əks halda məcazi anlamın) ortaya çıxmasını mümkün edir. Fon biliklərinin mahiyyəti onların həm semantik universalilərlə, həm də semantik frekventalilərlə bağlılığını təmin edir. Birinci halda fon bilikləri genetik ortaqlıq tələbi olmadan, ortaq dini etiqad bağlılığı ilə şərtlənmədən, qonşu və ya eyni coğrafi bölgü paylaşması labüdlüyünü ortaya qoymadan mümkün olan fon bilikləri ortaya çıxır. Qlobal

xarakterli və ya universal səviyyəli fon bilikləri ümumbəşər əhəmiyyətli dəyərləri, tarixi məlumatları, yüksək tanınma əmsalına malik olan mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət fenomenləri haqqında məlumatları ehtiva edir. Məsələn, Dumanlı Albion ifadəsinin Böyük Britaniyanın antonomasiyası kimi qəbul edilməsi qlobal fon biliyi faktıdır. Eləcə də keçmiş Sovetlər İttifaqının Şər İmpereiyası kimi tanınması, Argentinanın Tanqonun vətəni kimi qəbul edilməsi, habelə Afrikanın Qara qitə kimi səciyyələndirilməsi univbursal biliklər statusunda dəyərləndirilir. Bu kimi antonomasiya faktlarına bələdlik semnatik universallıq səviyyəsindəki fon biliklərinə bələdliyi səciyyələndirir ki, bu da öz növbəsində intellektual səviyyəsi orta və daha yuxarı olan şəxslər üçün çox asan anlaşılan, nitq prosesində rahatlıqla deşifrə edilən semantik kodlaşmanı təşkil edir. Sadalanlardan fərqli olaraq, müsəlmanlar üçün ortaq olan, xristianlar üçün ortaq olan, habelə anqlosakslar üçün ortaq olan və ya türklər üçün ortaq olan fon biliklərinə bələdliyin limitinin, sərhəddinin, çərçivələnməsinin mövcud olduğunu söyləyə bilərik. Belə ki, bir çox hallarda İncil metaforaları, Quran məcazlaşmaları fərqli din nümayəndələri tərəfində məna deşifrəsinə məruz qala bilmir. Bu zaman hər hansı bir mətndə yer alan həmin səpkili məcazlaşmalar frekvental xarakterli fon biliklərini əhatə edir. Məsələn, Donuzun (və ya donuzların) qarşısında mirvari/biser tökmək ifadəsinin hər hansı bir kontekstdə istifadə edilməsi İncil mətnminə bələd olmayan, bibleizmlərlə maraqlanmayan qeyri-xristian şəxs üçün heç bir anlam ifadə etmir. Belə bir ifadəsinin istifadəsinin şahidi olan həmin şəxs sırf intuitiv şəkildə kontekstdən çıxış etməklə sözügedən frazeologizm müəyyən məna qazandırılmasına çalışacaqdır. Halbuki xristianlıq anlayışları ilə tanış olan, İncil mətninə, bibleizmlərə bələd olan şəxs isə həmin frazeologizmin bilavasitə İncil sitatı və ya kvazisitatu olduğunu biləcəkdir. “*Don't cast your pearls before swine*” [6].

Sözünü etdiyimiz frazeologizm qədir-qiymətini bilməyən şəxslər qarşısında canfəşanlıq göstərməyin əbəs olduğunu, zər qədrinin yalnız zərgər biləcəyini açıqlayır. Nümunəyə diqqət edək: “*Be careful of casting your pearls — your dreams, aspirations, and goals — before swine: the person who's always trying to one up you, never has anything nice to say to or about you, lives in the past, and has no vision for themselves*” [5]. Göründüyü kimi, ingilisdilli media diskursundan gətirilən iqtibasın adekvat deşifrəsi yalnız fon biliklərinə bələdlik sayəsində mümkün olur. Rus bədii diskursunda gətirilən nümunədə də həmin ifadənin öz ilkin mənasında işlədilməsinin şahidi oluruiq:

«*Бисер перед свиньями метать — Пренеблагодарное занятие*». [8].

Maraqlıdır ki, bəzi hallarda ortaq məniyyət daşıyıcılığı ilə seçilən, eyni tarixi köklərə malik olan xalqlarının dünya mənzərəsində az və ya çox dərəcəli fərqliliklər yer alır. Nəticədə müvafiq frekvental mahiyyətli fon biliklərinin semantik deşifrəsinin çətinliklərlə qarşılaşması qaçınılmaz olur. Belə ki, artıq məlum olduğu

kimi, fon bilikləri (background knowledge) toplum daxilində baş verən ünsiyyət prosesinin və ya mədəniyyətlərarası dialoqu vacib tərkib komponentlərindən biridir. Belə ki, bu və ya digər mədəniyyət paradigmlərinə bələd olmayan, tarixi-coğrafi, elmi-ensiklopedik məlumat minimumuna malik olmayan fərdlərin ünsiyyətinin mümkünsüzlüyü və ya ən azından müvəffəqiyyətsizliyi qaçınılmazdır (bax: [1]). Bu mənada Türkiyə fon bilikləri sisteminə bələd olmayan şəxsin ölkədaxili kommunikativ mühitdə anlaşıla biləcəyi və ya qarşı tərəfin ötürdüyü məlumatları adekvat şəkildə yoza biləcəyi inandırıcı deyil. Maraqlıdır ki, bəzi hallarda hətta ortaq olan anlayışların, terminlərin, mədəniyyət-tarix fenomenlərinin fərqli mənə yozumuna malik olaması ünsiyyət çıxmazına, hətta aşkar konfliktlərə yol açə bilər. Məsələn: “*Bereket ve Paylaşmanın Simgesi: Aşure*” [3]; “*Bereket, paylaşma, birlik ve beraberliğin simgesi: Aşure Günü*” [7]; “*Aşure Günü: Paylaşmanın ve Bereketin Şöleni*” [2].

Nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, müasir Türkiyə media diskursunda aşure anlayışı pozitiv konnotasiyada təqdim edilən, bərəkəti, bolluğu, paylaşmanı simvolizə edən bir mədəniyyət paradigması komponenti kimi ortaya çıxır. Halbuki eyni anlayışın Azərbaycan media diskursundakı işlənmə mövqeləri, demək ola ki, tam əks semantik sahənin mövcudluğunu təsbit etdirir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyət paradigmasına görə, milli fon bilikləri kataloqunda aşura anlayışı, bir növ, milli-dini matəm günü kimi qəbul edilir. Dövlətin rəsmi qərar və ya fərmanlarının olmamasına rəğmən, Azərbaycanda həmin gün toy, nişan və ya ad günlərinin keçirilməsi yasaq sayılır. Nəzərə alsaq ki, hər iki xalqın ortaq genetik-tarixi keçmişi, milli-mənəvi dəyərləri vardır, belə bir anamlandırma fərqliliyi çox maraqlı görünməyə bilməz. Belə ki, təriqət fərqliliyindən qaynaqlanan fon bilikləri müxtəlifliyi Kərbala çölündə qətlə yetilən Peyğəmbər övladlarının – Məhəmməd Peyğəmbərin nəvələri İmam Hüseyn və İmam Həsənin faciəvi ölümünə yanaşmada interpretasiya spesifikliyinə yol açmışdı.

Yeri gəlmişkən, bir qədər ahşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, türklüklə bağlı olan, lakin semantik deşifrəsi üçün xüsusi hazırlıq tələb edən anlayış və ifadələr sırasında ingilis dilindəki *to turn turk* “türkə çevrilmək” (**to turn turk**) [4] frazeoloji vahidini xatırlatmaq olar. Belə ki, Orta Əsrlərdə İslam dünyasının aparıcı siyasi-hərbi gücünü, məhz türklər təşkil etdiyindən, İslamı qəbul etmək anlayışı türkə çevrilmək anlamına bərabər tutulurdu. Yəni, Avropalıların, o cümlədən ingilislərin gözündə müsəlmanlıq və türklük arasında bərabərlik işarəsi qoyulurdu. Həmin dövrdə İslam ərəb xalqı, ərəb dili ilə özləşdirilmədən, məhz, türklüklə, türk kimliyi ilə kontominasiyada (birlikdə, vəhdətdə, qarışmada) qəbul edilirdi. Deməli, fon biliyini bilmədən, frazeoloji vahid etnik kimlik müstəvisində semantik deşifrəyə məruz qaldığı halda, onun real anlamı dini kimliklə bağlı semantik sahədə gizlənmişdi. Eyni zamanda bu fakt onu da nümayiş etdirir ki, fon bilikləri bu və ya digər tarixi mərhələnin aktual olan reallıqlarına istinad edir və həmin reallıqların dəyişməsi ilə fon bilikləri

paradiqmasında dəyişimlər izlənə bilər. Ən azından yuxarıda qeyd olunan məlumat kontekstində deyə bilərik ki, hal-hazırkı tarixi reallıqda türk kimliyinin milli-etnik müstəvidə aktuallaşması, İslamla türklük arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasını mümkünsüz edir. Türklük, türk birliyi dini faktora yox, etnik identiklik ortaqlığına istinad edir. Deməli, müasir reallıqlara görə, İslamı qəbul etmək türkə çevrilmək, türkləşmək anlamında nəzərdən keçirilə bilməz ki, bu da Orta Əsrlərin fon biliklərinin köhnələrək tam şəkildə aktuallığını itirdiyini ortaya qoyur.

Türk kimliyinin hal-hazırda və ya tarixən dünya fon bilikləri paradiqlərinə qazandırdığı anlayışlar arasında çox sayda qastronomik anlayışlar (*турской завтрак* // *turkish breakfast* , *Яйла-чорбасы*, *Имам-баялды*, *Менемен*, *Сумут*, *Эзогелин-чорба*) (bax: [9]). Sadalananlar türk dünyasının və konkret Türkiyənin dünyanın universal fon bilikləri bazasına qazandırdığı və tərcüməsiz anlaşılan, lakuna (semantik boşluq) kimi qəbul edilməyən çox sayda anlayışdan bir hissəsidir.

Yekun olaraq, onu qeyd etmək olar ki, fon bilikləri statik, dəyişməz anlayışlar sistemini əhatə etmir. Sözsüz ki, burada müəyyən dəyərlər konstantasından , mədəniyyət konstantalarından (*konstanta*, *yəni qalıcı olan, dəyişməz olan*) bəhs edilir. Lakin həmin qalıcılığın özündə də müəyyən şərtlilik, tarixi dövrə aid qalıcılıq limiti ola bilər. Yəni, müəyyən tarixi dövr üçün qlobal anlamda aktual olan biliklər məcmusu fərqli tarixi dövrdə, fərqli ictimai-siyasi formasiyada dəyərsizləşə bilər və bununla da öz universal fon biliyi statusunu itirə bilər. Bununla belə, hətta şərti anlamda semantik universallıq rəqinə qalxa bilmiş ortaq dəyərlər, ümumbəşəri mədəniyyət, tarix, incəsənət varisliyinin mövcudluğu da danılmazdır. Ümumtürk (frekvəntal mahiyyətli) fon biliklərinin təmsalında gördüyümüz kimi, tarixin müəyyən mərhələsində türk siyasi, hərbi gücünün aktuallaşması ilə, tarixin səhnəsində türk faktorunun qlobal rol oynaması ilə ümumtürk fon biliklərinin universal fon bilikləri bazasına daxil olması mümkün olur. Bu isə öz növbəsində dilin ictimai hadisə olması faktını və cəmiyyətdə baş verən, insan toplusunda cərəyan edən prosesləri operativ və ahəngdar şəkildə əks etdirə bilməsi gerçəkliyini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Aslan, P. The Role of Morphological Awareness and Background Knowledge in Turkish EFL Learners' Writing Ability // PASAA Journal Volume 68, January – June 2024, 272–302,
<https://digital.car.chula.ac.th/cgi/viewcontent.cgi?article=1808&context=pasaa>
2. Aşure Günü: Paylaşmanın və Bəreketin Şöleni
<https://www.turkiyefinans.com.tr/tr-tr/blog/sayfalar/asure-gunu-nedir.aspx>

3. Bereket ve Paylaşmanın Simgesi: Aşure
<https://www.kuveytturk.com.tr/blog/yasam/bereket-ve-paylasmanin-simgesi-asure>
4. Graf, T.P. 'Turning Turk', Becoming an Ottoman Muslim // Oxford Scholarship Online <https://academic.oup.com/book/12584/chapter-abstract/162411450?redirectedFrom=fulltext>
5. King, A. Don't Cast Your Pearls Before Swine // Bauce, 24 June, 2013
<https://baucemag.com/dont-cast-your-pearls-before-swine/>
6. Matthew 7:6 // Bible,
<https://www.biblegateway.com/verse/en/Matthew%207%3A6>
7. Taşdemir, F. Bereket, paylaşma, birlik ve beraberliğin simgesi: Aşure Günü // Anadolu Ajansı, 17.08.2021 <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bereket-paylasma-birlik-ve-beraberligin-simgesi-asure-gunu/2337593>
8. Выставкина, О. Бисер перед свиньями...// Стихи.ру, 2011
<https://stihi.ru/2011/07/20/5414>
9. Герасимова, Ю. Турецкая культура, язык и кухня // Lingva – МГУ, 2020, №73
<http://lingva.ffl.msu.ru/2020/02/%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0-%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA-%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D1%85%D0%BD%D1%8F/>

Мусави Самира

**ОБЩЕТЮРКСКАЯ И УНИВЕРСАЛЬНАЯ СИСТЕМА ФОНОВЫХ
ЗНАНИЙ
(В ФОРМАТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА)**

В статье представлен сравнительный анализ универсальных и локальных фоновых знаний. В ходе исследования автор изучает влияние семантической уникальности и частотно-ориентированных фоновых культурных знаний на кодирование смысла. Оказывается, факты семантической универсальности могут быть семантически расшифрованы представителями самых разных культур. Напротив, семантические частотные слова могут подвергаться семантическому декодированию представителями определенных групп людей. Эта группа народов должна либо быть родственной, либо иметь общие религиозные убеждения, либо образовывать культурный конгломерат, основанный на сосуществовании в определенном географическом регионе. Наиболее ярким примером таких случаев является система фоновых знаний,

вытекающих из общей турецкой идентичности. Интересно также, что трудности межкультурного диалога наблюдаются даже среди народов, имеющих общие фоновые знания частотного характера. Например, несмотря на общее историческое прошлое и генетическую близость азербайджанского народа и турок Турции, возможно, что некоторые концепции воспринимаются в контексте разных фоновых знаний. Сравнение фоновых знаний, стоящих за словами *Aşura / aşure*, ясно это доказывает. Также становится ясно, что совокупность знаний, имеющая глобальное значение для определенного исторического периода, может стать менее ценной в другой исторический период, в другой общественно-политической формации и, таким образом, потерять свой статус универсального фонового знания. Однако существование общих ценностей, универсального наследия культуры, истории и искусства, достигшего даже условно уровня семантической универсальности, неоспоримо. Как мы видели на примере общетюркских (частотных) фоновых знаний, с актуализацией турецкой политической и военной мощи на определенном этапе истории и с тем, что турецкий фактор играет глобальную роль на исторической сцене, становится возможным включение общетюркских фоновых знаний в универсальную базу фоновых знаний. Это, в свою очередь, наглядно демонстрирует тот факт, что язык является социальным явлением и что он способен оперативно и гармонично отражать процессы, происходящие в обществе и человеческом сообществе.

Musavi Samira

**GENERAL TURKISH AND UNIVERSAL SYSTEM OF
BACKGROUND KNOWLEDGE
(IN THE FORMAT OF INTERCULTURAL DIALOGUE)**

The article presents a comparative analysis of universal and local background knowledge. In the course of the study, the author examines the influence of semantic uniqueness and frequency-oriented background-cultural knowledge on the encoding of meaning. It turns out that the facts of semantic universality can be semantically decoded by representatives of various cultures. On the contrary, semantic frequency words can be semantically decoded by representatives of certain groups of people. This group of peoples must either be related, or have common religious beliefs, or form a cultural conglomerate based on coexistence in a certain geographic region. The most striking example of such cases is the system of background knowledge arising from the common Turkish identity. It is also interesting that the difficulties of intercultural dialogue are observed even among peoples who have common background knowledge of a frequency nature. For example, despite the common

historical past and genetic proximity of the Azerbaijani people and the Turks of Turkey, it is possible that some concepts are perceived in the context of different background knowledge. A comparison of the background knowledge behind the words Aşura / aşure clearly proves this. It also becomes clear that a body of knowledge that has global significance for a certain historical period may become less valuable in another historical period, in another socio-political formation, and thus lose its status as universal background knowledge. However, the existence of common values, a universal heritage of culture, history and art that has reached even a conditional level of semantic universality is undeniable. As we have seen in the example of common Turkic (frequency) background knowledge, with the actualization of Turkish political and military power at a certain stage of history and with the fact that the Turkish factor plays a global role on the historical stage, it becomes possible to include common Turkic background knowledge in the universal base of background knowledge. This, in turn, clearly demonstrates the fact that language is a social phenomenon and that it is capable of promptly and harmoniously reflecting the processes taking place in society and the human community.

Rəyçi: prof. Azad Məmmədov Yəhya oğlu